

47 „A lelkek száma körülbelül 11 188, ez azonban a mostani viszonyok között örökös hullámnak van kitéve.” 1922-ben 84 keresztelelési, 31 esketési és 79 temetési szertartást végeztek, 26 fiatal konfirmált, unitárius vallásra áttért 40 fő, kitért 23 fő. Lásd: uo.

48 MUEMEKLT I/2/1/1. Iktatószám: 328/1923.

49 MUEMEKLT I/2/1/1. Iktatószám: 328/1923.

50 A határozat sorszáma: 52/1923. Unitárius Közlöny, 1924. január, 12. o.

51 Józán Miklós: Esperesi jelentés az 1923. évről = Unitárius Értesítő, 1924. július, 2. o.

52 Unitárius Értesítő, 1924. június, 7. o.

53 MUEMEKLT IV/1/1/1 és IV/1/2/4.

54 Tóth György: A püspöki vikáriusi terhek közös viselése (kézirat). MUEMEKLT I/2/1/1.

55 Uo.

56 Unitárius Értesítő, 1937. december, 114. o.

57 Unitárius Értesítő, 1937. december, 114. o.

58 Unitárius Értesítő, 1937. december, 114–115. o.

59 Vö: Retkes Attila: Unitarizmus a kálvinista Rómában (1. rész) = Unitárius Élet, 2014. 3. szám, 7–10. o.

60 Vö: Retkes Attila: Unitáriusok Budapesten, i. m. 201–242. o.

61 A Dunapataji Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1936/37. évről. MUEMEKLT IV/4/3/1; Barabás István: A Dunapataji Unitárius Egyházközség – különnyomat. Budapest, 1938.

62 A Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség iratai. MUEMEKLT IV/2/1.

63 MUEMEK Levéltára, I/2/1/1 (Közgyűlési és igazgatótanácsi iratok)

64 Az 1940 és 1944 között működő IX. esperesi kör iratanyaga megtalálható: MUEMEKLT I/3.

65 Unitárius Értesítő, 1942. április, 30. o.

TURÓCZI Márk

Az ifjúság mint generáció problematikája a Kádár-korszakban

Nemzedéki ellentétek minden társadalmat jellemeznek. A Kádár-korszakban az állampárt ideológiája és a rendszer által bejárt vagy generált történelmi események közt keletkező ellentmondások, valamint az ehhez köthető demográfiai folyamatok teszik az ifjúság és a társadalom kapcsolatát feszültségekkel teli szintérré. Tanulmányom a generáció problematikájának kiterjedt témáján belül a hatalom – az MSZMP és annak ifjúsági szervezete, a KISZ – és az ifjúság kapcsolatát vizsgálja, az ifjúságpolitika, az ifjúságkutatás, a demográfia, a rendszer időképeinek elemzésén át, arra keresve a választ, hogyan képzelte el és milyennek látta a Kádár-rezsim az ifjúságot.¹

A kérdés összefoglaló elnevezésére a korszak fogalomkészletéből kölcsönözhetünk egy kifejezést, az „ifjúsági problémá”-t. Ez a fogalom erőteljesen összekapcsolódott az 1960-as évek második felével, mind nemzetközi kontextusban, mind pedig Magyarországon. Jelentőségének, társadalmi ismertségének bizonyítéka, hogy cinikus utalásként megelevenedik Cseh Tamás *A hatvanas évek* című dalának kezdő soraiban: „A hatvanas években nyár felé tetőzött az ifjúsági probléma.”

Az „ifjúsági probléma” mint fogalom a Kádár-korszakban két értelemben jelent meg az ifjúság helyzetével kapcsolatos diskurzusban. Egyrészt a nyugati „burzsoá” államok ifjúsági problémáit sorolták ide, másrészt ez a fogalom jelölte a magyarországi helyzetet is. Az ifjúsági probléma magyarországi térnyerését Rainer M. János a nyugattal való hasonlóságokkal kapcsolja össze, az új keletű szabadságok birtokában azonnal fellépő kritikai mozgalmak is a nyugatiakra hasonlítottak: megjelent az „ifjúsági probléma”, egyesek új (kritikai) életformákkal kísérleteztek, nyugatias szubkultúrák alakultak ki.² Ebből látható, hogy az ifjúsági probléma okai és körülményei eltértek a vasfüggöny két oldalán, de a fogalom megjelenése és értelmezése a társadalom és az ifjúság egymáshoz való viszonya tekintetében sok hasonlóságot mutatott.

A különbségek hangsúlyozása a magyarországi és a nyugati ifjúsági probléma jellege közt a korszak ifjúságpolitikájának fontos feladata volt, gyakran találkozhatunk vele az ifjúsági sajtóban, 1968-at követően még kiemeltebb kérdéssé vált: „Az ifjúság világszerte drasztikusan jelentkezik a maga életbevágó kérdéseivel. Gondoljunk a vezető kapitalista, imperialista országok ifjúsági megmozdulásaira. Az ottani ifjúsági problémákat azonban hiba volna összemosni a mi szocialista ifjúságunk mozgásával, megítélésével, hiszen egy antagonisztikus társadalom ifjúsági problematikája egészen más alapokról indul. Ott mindjobban elmélyülő válságtünetekkel kell számolni, nálunk a társadalom dinamikus átrendeződése dobja fel az ellentmondások hullámaikat.”³

Az ifjúsági probléma a politikában

A korszakban az ifjúsággal kapcsolatos problémák okai között a negatív társadalmi folyamatok, a múlt hibáinak említése rendszeresen visszatérő elemek voltak, mint ahogyan azt a *Társadalmi Szemle* hasábjain 1964-ben publikált cikk illusztrálja: „a társadalmi hatás sem mindig következetesen pozitív, hisz társadalmunkban élnek még a burzsoá és kispolgári ideológiának és erkölcsnek a maradványai, helyenként virulens formában. Hatnak tovább a múlt hibái, sőt a jelenlegi, helyes politika végrehajtásában is előforduló hibák, torzítások.”⁴

1956 hatása egészében forgatta fel a hatalom és az ifjúság kapcsolatát, hiszen az október 23. előzményét jelentő Petőfi Körtől kezdve a fegyvert fogó, olykor meglehetősen fiatal „pesti srácok”-ig az ifjúság egyfajta kollektív bűnösneként lett megjelölve a forradalom leverését követő időszakban. Az újjáalakult párt eseményeket hivatalosan értelmező írásainak célja volt, hogy a „megtévesztett fiatalok tömegeit” a hibák között szerepeltessék, de az is fontossá vált, hogy hangsúlyozzák, erről nem ők tehetnek, hanem részben az imperialista aknamunka, illetve a Rákosi-korszak hibás ifjúságpolitikája. 1956 értékelése központi téma volt ebben az időszakban. Komócsin Zoltán a KISZ első nagyszabású mozgalmi eseményén, az I. Országos Értekezleten az alábbiak szerint foglalta össze a „megtévesztett ifjúság” jelenségét, egyfajta könnyen ismételt definíciót teremtve ezzel: „Ellenségeink az 1848-as eszmék meghamisításával, a szociális demagógiával és a „nyugatomádatall” rászédtek a fiatalokat és nagyon megzavarták az ifjúság gondolkodását, s ennek eredményeként igen sok fiatal fel is használtak a fiatalok érdekeivel ellentétes célok szolgálatára.”⁵

A forradalom leverése után is a fiatalok jelentették a legnehezebben konszolidálható réteget, a „márciusban újra kezdjük” (MUK) jelszó is hozzájuk kapcsolódik. Kádár 1957 októberében a KISZ I. Országos Értekezletén beszélt a „MUK”-ról, úgy jellemezve azt, mint „kezdetben fenyegető és hírhedt, később pedig nevetségessé vált jelszót”⁶ Az 1960-as évek elején ez a problémakör fokozatosan konszolidálódik, az 1957-ben megalakult egyedüli ifjúsági tömegszervezet, a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) a párt irányítása alatt beváltotta a politikai vezetés által támasztott reményeket. Az 1956-os események emléke egyre inkább elhalványult, teljes nyugvópontra azonban nem jutott. Az ifjúsággal kapcsolatos ideológiai neveléssel összefüggő problémákban, mint pl. a hazafiság és forradalmiság, került elő burkoltabb formában, újra és újra.

Az 1960-as évek közepétől ismét fokozódik a figyelem az ifjúsággal kapcsolatban, amelyet 1968 eseményei világszerte egyaránt felerősítenek, kielezve a generációk közti konfliktust. A 60-as évek második felének eseményei kapcsán e kérdékről gyakran írtak úgy, hogy „az ifjúság helyzete világszerte gondot okoz. Az iparilag fejlett tőkés országokban, pedig súlyos válság időszakát éli az ifjúság.”⁷ Tehát a világszinten jelen lévő problémákat úgy próbálták megjeleníteni, mintha a kritikus szintű problémák csak a kapitalista országokban bukkannának föl, hiszen válság csak ott létezhet.

A párt és az ifjúság egy részének kiéleződő konfliktusát mutatják az 1970-es évek elejének március 15-i ünnepléseivel kapcsolatos atrocitások. Budapesten 1972. március 15-én a hivatalos ünnepséget követően, fiatalok egy csoportja egyfajta spontán tüntetést kezdeményezett. A megmozdulást a rendőrségnek kellett elfojtania, ami igen szokatlanul számított a korszakban. Az esemény azonban nem tekinthető minden előzmény nélkülinek, a korábbi években is előfordult olyan, mint 1971-ben, amikor „III. 15-én a Múzeumkertben, a Petőfi-szobornál és a Várban felállított Táncsics-szobornál ismeretlen személyek 70-100 fős csoportba verődve a hivatalosan megrendezett ünnepségeken túl öntevékeny szavalatokkal és beszédekkel egybekötött ünnepséget, valamint nemzetiszínű szalagokkal szobordíszítést

hajtottak végre.”⁸ Ehhez hasonlóan indultak az események 1972-ben is, de ekkor a megfigyelés helyett, vélhetően a szovjet csapatok kivonulását követelő és egyéb politikai jelmondatok skandalása miatt, a közbeavatkozás mellett döntött a karhatalom.

Ahogyan az valószínűsíthető volt, az 1848-as forradalom és szabadságharc 125. évfordulóján, 1973. március 15-én, az előző évhez hasonlóan a résztvevők a hivatalos ünnepség után csoportosulva önálló ünneplésbe kezdtek a Petőfi-szobornál, majd „a létszámban növekvő tömeg a többszöri távozásra felszólító intézkedésekre gúnyos magatartással, nacionalista megjegyzésekkel, szovjetellenes, pártellenes és rendszerellenes kijelentésekkel válaszolt.”⁹ A 600 fős Ifjú Gárda egység a rendőrség segítségével kiszorítva a tüntetőket a térről, 65 fő előállításával és 554 fő igazoltatásával véget vetett a megmozdulásnak. 1974-től kezdve a párt és a KISZ még inkább igyekezett tereket birtokba venni, és a munkásörökkel, az Ifjú Gárdával biztosított központi ünnepségekkel fizikailag kiszorítani az esetleges tüntetőket.¹⁰

1972 és 1980 közé tehető a hatalom és az ifjúság egymástól eltávolodásának időszaka. Ekkoriban egyre inkább jellemző a KISZ kereteinek rögzülése, politikailag és ideológiailag mind jobban kiüresedik. Az ifjúságról alkotott társadalmi kép hasonló, mint az előző évtizedben, de nem annyira ez a kérdés kerül előtérbe, mint inkább az ifjúság életmódja és az ifjúsági kultúra. Ahogyan arra Andrassy Mária és Vitányi Iván *Ifjúság és kultúra* című, 1979-es kötete rávilágít, az ellentét jellege, arculata változik meg: „Az utóbbi években ugyanis a viták heve szinte magától csökkent, azon természetes folyamat által, hogy az egykor leghesebb kritikára okot adó serdülők ma már a felnőtt korosztályba tartoznak, s felnőttiségükhöz tartozóan viselik a farmert vagy hallgatják – most már többnyire otthon – a beatzenét... Ezzel azonban nem szűnt meg a probléma, csak új arcot öltött: az ifjúság kulturális magatartása őrzi a hatvanas évek változásait és tovább változik.”¹¹

Az 1970-es évek második felében mind a tudományos életben, mind az ifjúságpolitikában egyre gyakrabban említik, hogy az a panasz, miszerint „a fiatalok nem akarják követni apáikat, nem tisztelik az öregeket” már több ezer éve fennáll, így valójában tartalmatlan, csupán ismétlődő kifejezés. Ezen ironizáltak az MSZMP XI. kongresszusán,¹² majd a témában 1978-ban önálló kötetként megszületett Nyerges Ágnes *Mai fiatalok?* című munkája. A vállaltan nem tudományos igénnyel írt mű célja, hogy a felnőtt társadalom ifjúsághoz való hozzáállását vizsgálja, mindezt anekdotaszerű történetekkel, a társadalmi feszültséget humorba ágyazó stílusban. A könyv nagy példányszámban jelent meg, 1980-ban ismét kiadták. Létrejött és sikere azt mutatja, hogy a generációs jelenségek az 1970-es évek végén ugyanúgy nagy érdeklődést váltottak ki, de nem a szociológia (s nem is a pedagógia) adott választ széles rétegek számára erre a kérdésre.

Nyerges könyvében főként a szülők (felnőttek) és az ifjúság kapcsolatáról van szó, de az állam is megjelenik benne: „Mai társadalmunk, államunk ugyanis tudatosan teret kíván adni az ifjúság legjobb energiáinak hasznosításához. Az idősebbek általában nem élvezik a fiatalok joghoz juttatásának előnyeit, de érzékelik a fonákját”¹³ A szerző kulturális különbségeket vizsgál az egyes fejezetekben (öltözködés, tánc, zene, szexualitás).

Ifjúságkutatás

Az ifjúságkutatás – amelyen az ifjúsággal foglalkozó tudományágak összessége értendő – elsődleges feladata a fiatal generációk megismerése és a nemzedéki ellentétek mibenlétének vizsgálata. Jelentős tudományterületei a pedagógia, pszichológia, szociológia, utóbbi korszakbeli szerepének vizsgálatával a hatalom ifjúságképét árnyalhatjuk.

A modern ifjúságkutatás kialakulása és elterjedése Magyarországon a Kádár-korszak ideje alatt zajlott, az 1960-as évek második felétől. Szakaszai: az ifjúságkutatás előtti időszak

(1957–1967), a megalakulás és elterjedés évei (1967–1970), és az intézményesülés (1970–1980). 1957–1967 között nem beszélhetünk tudományos (szociológiai) ifjúságkutatásról, csupán bizonyos felmérések készültek az ifjúság körében. A politikai-ideológiai megközelítésű beszédmód dominált, 1956 hatása igen erőteljesen érvényesült, de a figyelem nem arra fókuszált, hogy milyen az ifjúság, hanem hogy miként kell őket helyesen nevelni.

Az ifjúságkutatás létrejöttékor előfutárként tekintettek a pedagógusokra, népművelőkre: „Évek óta végeznek rendszeres kutatásokat, az ifjúsággal nap mint nap foglalkozó pedagógusok, népművelők állandóan szállítják az empirikus tények tömegét.”¹⁴ Kolosi Tamásnak az *Ifjú Kommunista*ban megjelent cikke az egyik első olyan munka, amely az ifjúságszociológiát a széles nyilvánosság elé tárja.¹⁵ Nevesítve van benne Balogh József, az ELTE szociológiai csoportja vezetője, valamint azok a kutatási területek, amelyekre egy ilyen kutatásnak fókuszálnia kell: „Először az egyetemista fiatalok körében végeztek munkát, jelenleg azonban az érdeklődés egyre jobban a munkásfiatalok felé fordul.”¹⁶

A legtöbb ifjúságkutatással kapcsolatos cikk bevezetésében a fiatalokkal kapcsolatos jelenkori problémák kerülnek szóba, mint például: „Az utóbbi években világszerte, de különösen a szocialista országokban, viták viták után zajlanak az ifjúságról.”¹⁷ A szociológusok ezt az állástársadalmi figyelmet kihasználva igyekeztek teret nyerni az ifjúságszociológiának Magyarországon. A legitimáció folyamatát illusztrálja a *Magyar Nemzet*ben megjelent három részes cikksorozat,¹⁸ amelyek egymásra reflektáló szövegei vitaként is értelmezhetők, továbbá az *Ifjúságszociológia* című tanulmánykötet, amelyet 1969-ben adtak ki. Szerkesztői: Huszár Tibor, a szociológia meghatározó hazai alakja, 1956-ban szerepet vállalt a forradalomban (a Petőfi Kör vezetőségének tagja volt), ezért egy időre kizárták a pártból, valamint Sükösd Mihály író irodalomtörténész, szociográfus (a beat- és hippimozgalmat is vizsgálta).

A szerkesztők bevezető tanulmányában szó esik a korszak jelenségeiről, az ifjúságszociológia szerepéről. Vállalt szándékuk a friss politikai eseményekre való reflektálás, ezt figyelembe vették a kötetbe válogatott munkák összeállításánál. Kiemelten foglalkoznak Karl Mannheimnek a kötetben publikált írásával. A kötetben megjelentek Sartre, Bourdieu és Habermas tanulmányai is.

Az ifjúságszociológia egyik – a mai napig meghatározó – kiindulási pontja Mannheim Károly (Karl Mannheim) 1928-ban megjelent *Das Problem der Generationen (A nemzedékek problémája)*¹⁹ című tanulmánya. A tudásszociológia magyar származású atyjának németországi korszakában született munkájában a generációs problematika kutatásának alapvető kérdéseit vázolja fel, saját szociológiai munkássága mentén válaszolva meg azokat. A kérdésfelvetései mai napig meghatározóak, a kortárs társadalomtudományban a generáció szociológiai kategóriája alig kevésbé nehezen behatárolható, mint az ifjúság koncepciója.²⁰ Az 1969-es tanulmánykötetben Mannheimel kapcsolatban egyedüli bírálat a társadalmi osztályokkal való rokonítás elvetése. Az ifjúságot nem tekintik önálló társadalmi rétegnek, hangsúlyozzák az azon belüli elkülönüléseket, szembenállásokat, de az ifjúság életkorbeli sajátosságait nem vetik el.²¹ A kötet szerkesztői, ugyancsak 1968 kapcsán, a szocialista országokban történt (lengyel, csehszlovák, jugoszláv) eseményeket is említik, ti. hogy céljuk volt ezzel kapcsolatos munkák megjelenítése, de a rájuk vonatkozó átfogó elemzés hiányában ezek egyelőre kimaradtak a kötetből, s majd egy következő (végül meg nem jelent) második kötetben kapnak helyet.²²

Ez idő tájt a Szovjetunióban is egyre elfogadottabb tudományággá vált a szociológia, komoly empirikus kutatások indultak a munka, a szórakozás, az oktatás, a nemzeti kapcsolatok, a tömegmédiák és propaganda témáiban.²³ Az ifjúságkutatás a keleti blokkban, 1968 hatását követően szintén felerősödik, Romániában 1968-ban hozták létre az Ifjúsági Problémák Kutatóközpontját.²⁴

Az ifjúságszociológia megjelenésétől kezdve a politika – a többi társadalomtudományhoz hasonlóan – benyomult erre a területre, a kutatásoknak elő kellett segíteni az ifjúságpolitika célkitűzéseit, mint ahogy Gombár József 1967-es cikkében írja: „Az ifjúságszociológiai kutatásnak arra kell irányulnia, hogy – lehetőségeinek megfelelően – segítse elő a tudományos értékű döntések, határozatok kidolgozását, egyszóval az ifjúsági szervezet vezető szerveinek munkáját.”²⁵

Az ifjúságpolitika fontos eseményei, az MSZMP KB ifjúságpolitikai határozata 1970-ben, majd az 1971-es ifjúsági törvény, kihatnak az ifjúságkutatásra is. Ebben az időszakban csillapodik le a nemzetközi felfokozott hangulat az ifjúsággal kapcsolatban. Az ifjúságkutatás és a KISZ kapcsolata szorosabbá válik, a KISZ jobban a felügyelete alatt tartja az új tudományterületet. „Nyilvánvaló, hogy az ifjúságkutatás a KISZ munkájától elválaszthatatlan. Ez a felismerés természetesen nem a napokban született, hanem egyrésztől mindenkor adott volt; adott azáltal, hogy az ifjúsági szervezet munkáját, céljait döntő mértékben a párt tapasztalata, irányítása határozza meg és segíti... Másrésztől a KISZ, újjászervezésétől kezdve, következetesen törekedett arra is, hogy kongresszusi programjai, központi bizottsági irányelvei, határozatai kialakítása alkalmával és végrehajtásuk során figyelembe vegye és hasznosítsa a különböző társadalomtudományok ifjúságra vonatkozó ismereteit, tudományos szintű tapasztalatait.”²⁶

Az ifjúságpolitikai határozat után az ifjúságkutatásnak széles hálózata bontakozott ki Magyarországon. Ifjúságkutatást folytatott az MTA Pedagógiai Kutató Csoport, az irányítást az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete végezte. Az MSZMP KB 1971 októberében határozott arról, hogy a Társadalomtudományi Intézetben belül ifjúságkutató részleget hoznak létre, amelyet 1972 áprilisában állítottak fel.²⁷ További jelentős esemény az *Ifjúságpolitikai Értéskönyv* megjelenése, amely a KISZ és az 1970-ben alakult Országos Ifjúságpolitikai és Oktatási Tanács hivatalos közlönye lett.

Az 1970-es évek végére rögzülnek a viszonyok. Újabb változás a 1980-as évek közepétől, a válság kiéleződésével számítható, ekkortól lesz egészen más a helyzet az ifjúságpolitikában, és az ifjúságkutatás hangsúlyai is új irányba tolnak. Az 1980-as években az ifjúsági problémák szociológiai megközelítésének két markáns irányzata alakult ki. „Az egyik társadalmi reprodukciós nézőpontú, amely a társadalmi szerkezeti változások generációs sajátosságait vizsgálta. A másik irányzat a politikai szocializációs folyamatok elemzésén keresztül kísérte figyelemmel az új generációk társadalmi integrálódásának konfliktusait és mutatta be a pártállami politikai rendszer legitimációs válságát, az alternatív mozgalmak szerepét a fiatalok körében.”²⁸

Ifjúsági probléma a számok tükrében

Az ifjúság társadalmi szerepének felértékelődése az 1960-as években világszerte megfigyelhető jelenség volt. A második világháború utáni népességnövekedés jelentette ennek demográfiai alapját és az ifjúsági kultúra fogalmának megjelenése, előtérbe kerülése jelezte a változás betetőzését.

Az ifjúságról 1976-ban önálló statisztikai kiadvány jelent meg. *Az Adatok az ifjúságról* című könyvet a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) és az Állami Ifjúsági Bizottság (ÁIB) adta ki. Az ÁIB a Minisztertanács 1974-ben létrehozott testülete volt, célja az ifjúságpolitika központi irányításának összehangolása. A kiadvány megjelenése beilleszthető az ifjúságpolitikai párthatározattal és az ifjúságról szóló 1971. évi IV. törvénnyel indult folyamatba. Az 1973-ban megalkotott „ifjúsági kérdések kutatásának országos közléptékű (1973–1975)

programja” igyekezett a kutatóhelyek munkáját központilag koordinálni, ösztönzést adott olyan kutatásoknak, amelyekben „elsősorban az ifjúságnak a társadalmi struktúra egészében betöltött helyét és szerepét, továbbá az ifjúság társadalmi nevelésének folyamatát és mechanizmusát” vizsgálják.²⁹

A statisztikák elkészítésének célja volt, hogy az intézkedések társadalmi hatását, eredményeit vizsgálja az 1970–1976-ig terjedő időszakban, könyv formátumban való kiadása pedig azt bizonyítja, hogy a pozitív eredményeket szélesebb körben kívánták propagálni. A kiadvány bevezető tanulmányát Nádor György, az Állami Ifjúsági Bizottság titkára jegyezte. Célja a könyv további fejezeteiben található táblázatok, grafikonok értelmezése, kontextualizálása volt. Emellett a szövegnek politikai funkciói vannak, kiemeli a statisztikákból kimutatott pozitív tendenciákat (népességnövekedés, javuló iskolázottság, életszínvonal), mindezt a párt ifjúságpolitikájának sikereként értelmezi. Bizonyos negatív tendenciákra utal, mint „a fejlődés során keletkező ellentmondások”, de ezeket konkrét példákkal nem támasztja alá.³⁰

Tíz évvel később, 1986-ban jelent meg újabb statisztikai kiadvány, *Tények és adatok az ifjúságról* címmel a KISZ KB kiadásában a KSH Ifjúsági Szakmai Munkaközössége közreműködésével.³¹ Hasonlóan a korábbihoz, itt is tematikus bontásúak a táblázatok, grafikonok a fiatalokat érintő területekről. A kötetnek nincs bevezető tanulmánya, minden táblázat és grafikon alatt található szöveges értelmezés. Így eltűnt az a jelleg, hogy egy nagy egészé – a párt sikeres ifjúságpolitikájává – állnak össze az adatok, ezáltal a politikai-ideológiai tartalom nagy része kimaradt szövegből. Ennek oka, hogy 1986-ban a hatalom számára negatív tendencia volt kiolvasható az adatokból, így a statisztikai kiadvány nem lehetett a sikeresség bizonyításának eszköze, mint 1976-ban, hanem éppen az ellentmondásos folyamatokra hívhatta volna fel a figyelmet, reformok szükségességének egyfajta bizonyítékaként. A két kiadvány mindazonáltal az adatok jellegében, módszertanában nagyrészt megegyezik, sok közös kategóriát tartalmaz. Két területet azonban nem érint az 1986-os könyv, ami tíz évvel előtte még megtalálható volt. A művelődés, kultúra (például: ifjúsági klubok száma, televízió, rádió ifjúsági műsorainak műsorideje) és a politikai aktivitás (például: KISZ tagság, brigádmozgalm) helyett főként az életszínvonallal (például: lakhatáshoz kapcsolódó adatok) kapcsolatos adatok kerültek bele.

Ifjúság száma, aránya a társadalomban

Az ifjúság társadalmi rétegének pontos meghatározása problematikus, definiálásra szorul, milyen korcsoportot kell érteni rajta. A statisztikai kiadványokban 0–29 éves korúakként határozták meg az ifjúságot. Ezt tekinthetjük a legtagabb értelemben vett definíciónak, amelyet tovább lehet tagolni az iskolás, „úttörő korú” és a 14 évnél idősebb „kiszista” határvonal felállításával. Az ifjúságot érintő jelentős makrosztintú folyamat volt a fiatalok számának kezdeti ugrásszerű növekedése, majd az 1960-as évektől lassú csökkenése. 1960-ban 4 684 403 volt a 0–29 évesek száma, míg 1973-ban 4 575 575 fő.³²

Az ifjúság arányszáma az össztársadalomhoz viszonyítva szintén fontos mérőszám. Az 50%-os arány körüli viszonylagos stagnáló helyzet miatt elterjedt, gyakran visszatérő állítás volt – nem csupán a statisztikai kiadványokban –, hogy az ország minden második állampolgára harminc éven aluli.³³

Ez az állapot az 1980-as évekig állt fenn. Az 1980-as évek elején az össznépeség csökkenéséhez képest nagyobb ütemben csökkent a fiatalok száma. Ezt a jelenséget az 1986-os statisztikai könyv az alábbi módon értelmezi: „Az elmúlt években haladták meg a 30 éves életkort az ötvenes években született nagy létszámú korosztályok, a 15–29 évesek korcsoportja közel 200 ezer fővel csökkent.”³⁴ Az itt megjelenő „nagy létszámú korosztályok” kifejezés az

1950-es években születettekre utal, amikor a Ratkó Anna népjóléti miniszter nevével fémjelzett „Ratkó-korszak”-ban az abortusztilalom és a gyermektelenségi adó hatására a születések száma ugrásszerűen megőtt. A negatív tendencia az 1980-as évek közepén azért is jelentett problémát, mert korábban a fiatalság magas száma hozzákapcsolódott a kiemelt társadalmi szerephez, a csökkenés pedig a rendszer társadalomképébe nehezen volt beilleszthető.

Társadalmi mobilitás

A társadalmi mobilitás a statisztikai kiadványok, ifjúságszociológiai kutatások gyakori témája, ugyanakkor az ifjúságpolitika szempontjából is kiemelt kérdés. A rendszer – ideológiájából következően – nagy hangsúlyt fektet a társadalmi mobilitásra, bizonyos rétegek – jelen esetben a munkás-származású fiatalok és ifjúmunkások – előnyökhöz juttatására. Az 1980-as évekig a korszakban a nemzedéken belüli mobilitás növekedett, azt követően is inkább stagnált, de a belső szerkezeti változások egyre inkább jellemzőbbé váltak, amelyeket a statisztikai adatok nehezen tudtak kimutatni. Ezt a jelenséget hozza felszínre az 1986-os statisztika rövid magyarázata: „A fiatalok összességét tekintve a jelzett időszak alatt valamelyest nőtt a nemzedékek közötti mobilitás, azaz viszonylag kevesebb fiatal marad a szülő társadalmi csoportjában, mint korábban. A mobilitás kismértékű általános növekedése mögött jelentős, az egyes rétegekre jellemző különbségeket tapasztalunk. A fiatal férfiaknál a szakmunkások körében, a nőknél elsősorban a szellemi foglalkozásúaknál a mobilitás csökkenése figyelhető meg.”³⁵

Az ifjúság előnyben részesítésének politikai törekvésére mutat példát Maros Dénes, az *Adatok az ifjúságról* írt ismertetőjében: „a nők aránya a vezetők között – még a fiatalabb korosztályban is – alacsonyabb a férfiakénál, a fiatalok „kiemelése” pedig igazán tervszerűen csak az utóbbi néhány esztendőben történik, az ifjúságpolitikai határozat, illetve az ifjúsági törvény megjelenése óta.”³⁶ A cikkből látható, hogy a szerző a statisztikai adatokban a politikai törekvések eredményeit kívánja kiolvasni, s megállapítja, hogy ezek a „társadalmi törekvések” egyaránt lehetnek szándékolt és nem kívánatos mozgások.³⁷

Iskolázottság

A statisztikai adatok közül az iskolázottság mutatói tekinthetők leginkább pozitív folyamatok hordozóinak, a legtöbbjükben a korszak egésze alatt fejlődés, bővülés figyelhető meg. Kolosi Tamás tanulmányában kiemeli, hogy „a társadalmi struktúra fejlődésében jelentkező új tendenciákban nem csak közvetlenül gazdasági tényezők játszottak szerepet.”³⁸ Ezek a változások jelentősen érintik az ifjúság rétegét. „Az iskolázottság iránti növekvő társadalmi és egyéni igény minden iskolázottsági szinten a végzettséggel vagy szakképzettséggel rendelkezők számára ugrásszerű növekedéséhez vezetett, amivel korántsem tartott – tarthatott – lépést a munkamegosztási szerkezet fejlődése.”³⁹

Az iskolázottsággal kapcsolatos statisztikai felmérésnek kiemelt elemei a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya az oktatásban. Ez az ideológiai célkitűzés, a munkásosztály kitüntetett helyzete miatt volt hangsúlyos szempont. Ennek érdekében a politika közvetlen módon beavatkozott az oktatási rendszerbe. Bár 1963-ban eltörölték a jelentkezők származásának figyelembe vételét a felsőoktatási felvételi vizsgán, a munkás származásúak előnyben részesítése a rendszer része maradt. „Három csoportot ugyanis továbbra is pozitív diszkrimináció segített: azonos pontszám esetén a fizikai dolgozók, illetve a munkásmozgalmi szerepvállalásukért kitüntetettek gyermekeit, valamint a munka világából érkezettekkel kellett előresorolni.”⁴⁰

A statisztikákból kiolvasható jelenség, hogy az iskolázottsági mutatók legfőbb összehasonlítási alapja a Horthy-korszak volt. Ez a „vetélytársi” helyzet a két rendszer ideológiai ellentéteiből adódott, bár önmagában haszontalannak tűnik összehasonlítani az 1930-as állapotokat

az 1970-es évekkel. Ebből aztán olyan megállapítások születtek, mint hogy „csak a legutóbbi két évben [1973–1974] annyian szereztek diplomát Magyarországon, mint az ellenforradalmi korszak teljes 25 éve alatt.”⁴¹ Az iskolázottság szempontjából nem jelent akkora törésvonalat a két statisztikai kiadvány közt eltelt idő, de negatív tendenciaként jelent meg 1986-ban a fizikai dolgozók gyermekeinek csökkenő aránya a közép- és felsőfokú oktatásban.⁴²

Életszínvonal

Az életszínvonal – a mobilitáshoz hasonlóan – a kutatások és a politika szempontjából egyaránt kulcsfogalmat jelentett. A Kádár-rendszer legitimitációjának fontos alapját képezte az életszínvonal fokozatos növekedésének biztosítása, ennek alátámasztására a statisztikai adatokra is szükség volt. Mivel az életszínvonal nehezen kvantifikálható fogalom, ebben az esetben könnyebb volt manipulálni azzal, hogy milyen adatokból lehet az életszínvonalra vonatkozó információt kinyerni, és olyan tényezőket kiválasztani, amelyek a politikai szándékkal megegyező eredményeket hoznak. Ilyen tényezők voltak a gyermekintézmények minősége és bővülése, az egészségügyi ellátás javulása, a lakhatás kérése. Utóbbi emelkedik ki leginkább abban a tekintetben, hogy az ifjúság idősebb rétegeihez, a családot alapítókhoz szorosan kapcsolódó, problematikus témakör volt.

1981-ben a KISZ X. kongresszusán Fejti György, a KISZ KB első titkára beszédében az ifjúság és az életszínvonal kérdését a lakáshelyzet példáján mutatta be. Hangsúlyozta a fiatalok sajátos élethelyzetét, azt, hogy „az életszínvonal megőrzésének programja nem ugyanazt jelenti a családalapítás, az otthonteremtés előtt álló fiataloknak, mint a már kialakult életfeltételekkel rendelkezőknek.”⁴³ Legnagyobb társadalmi problémának a szűkös lakáshelyzetet tekintette, amely kihat a „fiatalok életfelfogására, családi életére, közéleti aktivitására, gyakran még munkahelyük megválasztására is.”⁴⁴ Ezért a KISZ feladatának a lakáshelyzeten való javítás segítségét tűzte ki. A statisztikai adatok rávilágítanak, hogy ezt a célkitűzést nem sikerült maradéktalanul beteljesíteni, „1984-ben a fiatal háztartások a korábbinál kisebb arányban válnak tulajdonossá, főbélróvé, ami a lakáshoz jutásuk nehezítését jelzi.”⁴⁵

Generáció és történeti idő

Az ifjúságra a korszakban úgy tekintettek, mint a kommunizmus felé haladó társadalom továbbfejlődésének letéteményeseire, így a fiatalok a jövőt voltak hivatott képviselni a jelenben. Szocialista nevelésük érdekében az MSZMP és annak ifjúsági szervezete, a KISZ elengedhetetlenül szükségesnek tartotta a történelem – azaz a múlt bizonyos értelmezési keretbe helyezésének – nevelő funkcióját.

A történeti idő problematikáján belül az ifjúságnak különleges szerepe van. A fiatalok generációjához minden társadalmon belül egy sajátos időbeliség társul, hozzájuk kapcsolódik a jövő, ők hivatottak a jövőt képviselni a jelenben. Ez a szerep a Kádár-korszakban is tetten érhető, azzal kiegészülve, hogy az ifjúság társadalmon belüli szerepének kijelöléséhez szükség volt a múlt–jelen–jövő hármásának összekapcsolására. Ennek jelentős színterei voltak a KISZ által szervezett ünnepi alkalmak, mint a személyi igazolvány átadása, a KISZ taggá avatás, amelyen a párt időpercepciója eljutott az ifjúság tömegeihez. A KISZ fogadalomtételi ünnepségen, 1967-ben foglalta össze mindezt Somogyi Imre, a KISZ Budapesti Bizottságának első titkára beszédében az alábbi módon: „Megfogadjátok, hogy ifjú kommunistává váltok, szocialista hazánk tudatos építői, népünk forradalmi örökségének hű folytatói lesztek. Folytatói lesztek Petőfi, Kossuth, a megalkuvást nem ismerő márciusi ifjak harcainak, akiket a szabadság és a társadalmi megújulás eszméinek tüze lelkesített. Átveszítetek a Magyar Ta-

nácsköztársaság hőseinek örökségét, azokét, akik a világon másodikként valósították meg a dolgozók hatalmát.”⁴⁶

A cél tehát a múlt irányított értelmezésén – a forradalmi harcok láncolatán – keresztül a jelen feladatainak elvégzése a jobb jövő elérése érdekében. Amint a fentebb bemutatott példákban látható, az örökség fogalma gyakran megjelent az ifjúságot és az időképet érintő diskurzusban. Szerepe elsősorban a „forradalmi örökség” közvetítése volt, azaz a magyar történelem szabadságharcai, illetve a kommunista párt történetének összekapcsolása.

Az ifjúságot megkülönbözteti a társadalom többi részétől, hogy nem rendelkezik történelmi tapasztalattal, azt el kell sajátítaniuk, a nevelésen és oktatáson át. Ez egyrészt pozitív lehetőség a hatalom szempontjából, hiszen az új generáció a felszabadulás után született, tehát a Horthy-korszak károsnak vélt hatásaitól mentesek voltak, másrésztől azonban a tapasztalatlanság folytán jobban ki voltak téve az esetleges káros befolyásolásnak. A fiatalok történetiszemléletét sok bírálat érte az 1960-as évek közepén, a történelem-vitából az országos sajtóig eljutó „nemzetvita” kapcsán: „És még az is, hogy mennyi zugeszme, gondolati zavar bújik meg a fiatalok agyában a hazafiságról. Hogy mennyire naiv és szaggatott történelmi szemléletük, hogy nagyjából csupán fehéren-feketén látják nemzetünk múltját és homályosan a „hétköznapi” hazafiság mai ismérveit.”⁴⁷

A Kádár-rendszer jövőképe szempontjából jelentős szerepe van az ifjúságnak, a fiatalok hivatottak a jövőbe vetett remények beteljesítésére. Az ifjúságról alkotott erőteljesen futurista kép mellett, azonban már a korszakban a KISZ és a párt vezetői számára is nyilvánvalóvá vált, hogy az ifjúság saját időfelfogása jelentősen különbözik ettől a képtől. Előbbiek szempontjából ugyanis a jelenben való áldozathozatal helyett sokkal inkább a jelen megélése, és a türelmetlenség volt megfigyelhető. Erre erősítették az 1960-as évek második felének eseményei, amelyek ugyan sokkal inkább Nyugat-Európa ifjúságát forgatták fel.⁴⁸ A „Mindent, azonnal!” jelmondat Párizs házfalain jelent meg, de a világszerte zajló események esetleges magyarországi hatásával a KISZ vezetése is számolt. Méhes Lajos első titkár 1969-es országos propagandista konferencián tartott előadásában ezt az alábbi módon fogalmazta meg: „Vannak olyan nézetek, amelyek szerint azért kerül napirendre [az ifjúság magatartásának kérdése], mert manapság nyugaton, sőt egyes szocialista országokban is olyan események zajlanak le az ifjúság és különösen a diákifjúság körében, amelyek szükségessé teszik, hogy mi is foglalkozzunk ezzel, s legalábbis elejét vegyük annak, hogy esetleg torz irányba alakuljon nálunk az ifjúság magatartása.”⁴⁹

Ez a félelem végül nem igazolódott be, néhány, az ifjúság szűk rétegét érintő esetet – mint a „maoista per”, vagy a március 15-i zavargások – leszámítva a rendszerellenesség és a jövőbe vetett bizalom megingása nem öltött tömeges méreteket. A párt és az ifjúság időképe közti ellentét az 1980-as években éleződött ki, amikor az ifjúság számára a jövőt és a fejlődést a nyugati kapitalista életforma követése jelentette. Ekkor tehát nem az ifjúság jövőbe vetett hite kérdőjeleződött meg, csupán annak mikéntje változott meg jelentősen. A jövő fejlődéséből való kiábrándulást Magyarországon a rendszerváltást követő időszak kudarcjai hozták el az akkori fiatalok tömegei számára.

*

A tanulmányom által vizsgált területek mindegyikén láthatóvá vált, hogy igen nagy figyelem irányult az ifjúságra a Kádár-korszakban. Ez azonban nagyrészt a félelemből és a meg nem értésből táplálkozott. Bár ez volt az az időszak, amikor a társadalomtudományokban, a statisztikában az ifjúság kutatása a korábbiaknál professzionálisabban megjelent, a kutatási eredmények ki voltak szolgáltatva a politikának, így megállapításaikkal nem tudták enyhíteni az ifjúság körében jelentkező negatív folyamatokat.

A Kádár-rendszer generációs ellentéteinek sajátossága, hogy a kommunizmus eszméjét a modernség és a haladás által a fiatalokhoz kapcsolják, így teremtve meg az elképzelést, hogy egy fiatalnak szinte magától értetődően kommunistának kell lennie, vagy ahogyan Kádár János 1967-ben megfogalmazta: „Ma nincs korszerűbb eszme a kommunizmus eszméjénél, és aki korszerű és forradalmár akar lenni és igazi magyar hazafi, az a kommunizmus eszméjét sajátítja el, azt vallja, és azt szolgálja életével és tevékenységével. Akkor lesz a legkorszerűbb és legmodernebb ember.”⁵⁰

Ahogy ez a célkitűzés az 1960-as évek végén, úgy látszott, valóban el is éri a fiatalok jelentős részét, tíz évvel később, a fiatalok politikai aktivitásának csökkenésével már sokkal kevésbé volt befogadható állítás. Ahelyett hogy az ifjúság a szocialista rendszer kiépítésének logikája szerint formálódott volna, egyre nagyobb lett a távolság a fiatalok és a párt között. Mindez a hatalom nézőpontjából ahhoz vezetett, hogy ezek a fiatalok képtelenek betölteni a rájuk ruházott társadalmi funkciót: nem azok voltak, akiknek a rendszer szerint lenniük kellett volna.

Jegyzetek

- 1 Az ifjúságpolitika kronológiájához általában lásd: Gergely Ferenc – Ólmosi Zoltán (összeáll.): A magyar ifjúság történeti kronológiája 1914–1991. Holnap Kiadó, Budapest, 2014.
- 2 Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 174. o.
- 3 Szekeres József: A pedagógia kilépett az iskolai keretből = Magyar Ifjúság, XIV. évf. 1970. 6. szám, 14. o.
- 4 Venczel István: A KISZ és a magyar ifjúság társadalmi aktivitása. = Társadalmi Szemle, XIX. évf. 1964. 12. szám, 44. o.
- 5 Országos értekezletünk egységesen a párt politikájának alapján áll. Komócsin Zoltán válasza a felszólalásokra. = Ifjú Kommunista, I. évf. 1957. Különkiadás. A KISZ I. Országos Értekezletének anyaga. 53. o.
- 6 Uo. 38. o.
- 7 Benkő Ákos: Mathilde Niel: Az ifjúság válsága. = Valóság, 1968. 1. szám, 102. o.
- 8 Vizsgálati terv, Budapest 1971. október hó 13. Budapesti Rendőrfőkapitányság III/1. Alosztály. In: Kenedi János: Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban. 2. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1996. 26. o.
- 9 Jelentés 1973. március 16. Belügyminisztérium. In: Kenedi János: Kis állambiztonsági olvasókönyv, i. m. 133. o.
- 10 Jegyzőkönyv az 1974. évi Forradalmi Ifjúsági Napok és a felszabadulás 30. évfordulójának előkészítésére alakult bizottság 1973. október 29-i üléséről. Politikaitörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL) 289. f. 13/1973/7. ó. e.
- 11 Andrassy Mária – Vitányi Iván: Ifjúság és kultúra. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 4. o.
- 12 A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 445. o.
- 13 Nyerges Ágnes: Mai fiatalok? Kozmosz Könyvek, Budapest, 1978. 14. o.
- 14 Balogh József: Ifjúság és szociológia. = Magyar Nemzet, 1967. december 17. 12. o.
- 15 Kolosi Tamás: Ifjúságról – Tudományosan. = Ifjú Kommunista, XI. évf. 1967. 11. szám, 32–33. o.
- 16 Uo. 30. o.
- 17 Gombár József: Gondolatok az ifjúságszociológiáról. = Ifjú Kommunista, XI. évf. 1967. 9. szám, 29. o.
- 18 Kovács Judit: Ifjúságkutatás = Magyar Nemzet, 1967. december 10. 11. o.; Balogh József: Ifjúság és szociológia. = Magyar Nemzet, 1967. december 17. 12. o.; Heleszta Sándor: Ifjúság és társadalom. Hozzászólás az ifjúságkutatás kérdéséhez. = Magyar Nemzet, 1967. december 31. 10. o.
- 19 Karl Mannheim: Das Problem der Generationen. In: Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie 7 (1928) 157–185, 309–330. o. Magyar fordításban, nem teljes terjedelmében megjelent: A nemzedéki probléma. In: Huszár Tibor – Sükösd Mihály (szerk.): Ifjúságszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969. 31–67. o. Teljes változatban megjelent: Nemzedékek problémája. In: Mannheim Károly: Tudásszociológiai tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 201–254. o.
- 20 Juliane Fürst: Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism. Oxford University Press, Oxford, 2010. 14. o.

- 21 Huszár Tibor – Sükösd Mihály (szerk.): Ifjúságszociológia, i. m. 16–17. o.
- 22 Uo. 29. o.
- 23 Hilary Pilkington: Russia's Youth and Its Culture: A Nation's Constructors and Constructed. Routledge, London – New York, 1994. 51. o.
- 24 L. E.: Az ifjúságra vonatkozó kutatások a szocialista országokban = Társadalomtudományi Közlemények, III. évf. 1973. 4. szám, 121. o.
- 25 Gombár József: Gondolatok az ifjúságszociológiáról. = Ifjú Kommunista, XI. évf. 1967. 9. szám, 30. o.
- 26 Gombár József: Igényesebben és megalapozottabban. = Ifjúkommunista, XV. évf. 1971. 12. szám, 24. o.
- 27 Gergely Ferenc: KISZ. A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története, 1957–1989. Holnap Kiadó, Budapest, 2008. 95. o.
- 28 Stumpf István: az ifjúsági problémák értelmezése – ifjúsági kihívás az ezredfordulón. In: Gázso Ferenc – Stumpf István: Rendszerváltozás és ifjúság. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1992. 9. o.
- 29 Az ifjúsági kérdések kutatásának országos középtávú (1973–1975) programja. = Társadalomtudományi Közlemények, III. évf. 1973. 1–2. szám, 157. o.
- 30 Statisztikai adatok az ifjúságról. KSH, Budapest, 1976.
- 31 Tények és adatok az ifjúságról. KISZ Központi Bizottsága Gazdaságpolitikai- és Érdekképviseleti Osztály, Budapest, 1986.
- 32 Statisztikai adatok az ifjúságról, i. m. 13. o.
- 33 Uo. 9. o.
- 34 Tények és adatok az ifjúságról, i. m. 3. o.
- 35 Uo. 5. o.
- 36 Maros Dénes: Felkészíteni a vezetésre. = Népszabadság, 1976. június 19. 3. o.
- 37 Uo.
- 38 Kolosi Tamás: Új tendenciák a társadalmi szerkezet fejlődésében. = Valóság, XXIII. évf. 1980. 3. szám, 42. o.
- 39 Uo.
- 40 Takács Róbert: 50 éve törölték el Magyarországon a származási kategorizálást az egyetemi felvételen. Online elérve: <http://vilag.transindex.ro/?cikk=20172> (letöltve: 2020. 08. 19.). A témáról átfogóan lásd: Takács Róbert: A származási megkülönböztetés megszüntetése 1962–1963. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
- 41 Statisztikai adatok az ifjúságról, i. m. 10. o.
- 42 Tények és adatok az ifjúságról, i. m. 8. o.
- 43 Népszava, 1981. május 30. 3. o.
- 44 Uo.
- 45 Tények és adatok az ifjúságról, i. m. 20. o.
- 46 „Népünk forradalmi örökségének hű folytatói leszeltek” = Budapesti KISZ Élet, X. évf. 1967. 5. szám, 2. o.
- 47 Komorik Ferenc: Ifjúság, hazafiság (beadvány). PIL 289. f. 3/200 ó. e. KISZ KB Intéző Bizottság 1966. szeptember 5-i ülése. A szóban forgó vitákról lásd: Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 414–419. o.
- 48 Az 1968-as események korabeli magyarországi interpretációjához lásd: Köpeczi Béla (szerk.): Reform vagy forradalom? Diákság, egyetem, társadalom Nyugat-Európában. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1970.
- 49 Méhes Lajos elvtársnak, a KISZ KB első titkárának előadása az országos propagandista konferencián 1969. május 7. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1969. 4. o.
- 50 A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség VII. kongresszusának jegyzőkönyve. 1967. jún. 29. – júl. 1. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1967.